
РЕКОНСТРУКЦІЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА КУРГАННИМИ ПОХОВАННЯМИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

С. Ж. Пустовалов

Реконструкція приблизної кількості курганів та поховань дозволяє встановити приблизну чисельність катакомбного населення.

Демографічні дослідження складають важливу частину історичних реконструкцій за археологічними джерелами. Людина — головний компонент суспільства. Без знання кількісного складу населення в певний період історичного розвитку в певному суспільстві важко проводити дослідження з економіки, зокрема реконструювати скільки й чого вироблялось, що йшло на споживання, що залишалось, що обмінювалось тощо. Кількість населення як один з компонентів виробничих сил дозволяє визначити, за умови, що відома решта чинників, економічний потенціал конкретних суспільств. Демографічні відомості є не останнім чинником вивчення соціальної, статевовікової структури стародавніх суспільств, допомагають конкретизувати форму етнічної спільності тощо.

В археології вже тривалий час застосовують демографічні показники. Розроблено й певні методики, проте більшість з них стосується народів осілих, спосіб життя яких вивчається за поселеннями або поселеннями та могильниками¹. Такі методики спираються на дані про кількість та площу жител, поселень, розміри освоєної території. Проте майже немає прикладів, зокрема і в закордонній практиці, досліджень щодо рухливих народів². Не є винятком і народи, що проживали в степовому поясі Євразії.

Майже повна відсутність палеодемографічних досліджень за курганними пам'ятками, враховуючи, що в степах вже три десятиріччя ведуться інтенсивні польові роботи, на перший погляд дещо дивус. Але ця обставина має пояснення — брак важливих даних. Так, немає відомостей про кількість курганів, що збереглися, а там, де є такі підрахунки, немає впевненості, що зафіксована кількість курганів збігається з їх колишньою чисельністю. Немає свідчень й про розорювання, руйнування пам'яток тощо.

Тому, розробляючи методику палеодемографічного дослідження за курганними похованнями, треба чітко усвідомлювати можливі труднощі. Оскільки досвід робіт у цій галузі зовсім незначний, зупинимось на праці О. М. Гея³, що ґрунтується саме на курганних матеріалах.

Методика демографічного аналізу О. М. Гея складається з двох незалежних блоків. Перший стосується визначення статевовікової структури одночасно існуючого населення. Для цього використовується дещо спрощена формула, що цілком виправдано, оскільки відсутні багато показників. У результаті автор отримав статевовікову піраміду «живого» населення для певних археологічних культур. При використанні даних про поховання та померлих авторіві треба було б обережніше ставитись до конкретних показників кількісного співвідношення померлих у курганних культурах Прикубання. Невибагливість у цьому питанні зрештою піддає сумніву й саму застосовану методику.

О. М. Гей, незважаючи на неправдоподібно низьку дитячу смертність, вважає виявлені показники цілком об'єктивними й можливими. Піраміда, викреслена О. М. Геєм для новотитарівських та катакомбних поховань, наймовірніша для цього часу, бо більше схожа на аналогічні гістограми, складені за даними сучасних західноєвропейських держав, наприклад, Швеції, Великобританії, Німеччини⁴.

© С. Ж. ПУСТОВАЛОВ, 1997

Порівняння отриманих автором за археологічними даними результатів зі статевовіковою структурою народів з аналогічним господарським та культурним способом життя та рівнем соціально-економічного розвитку переконує в тому, що новотитарівська та катакомбна статевовікові піраміди не повні. Одна з причин «підрізаної» основи (дитяча частина) статевовікових пірамід для згаданого населення, очевидно, криється в існуванні в цьому суспільстві загальновідомого звичаю ініціації, за яким померлі, не пройшовши певної соціалізації, ховалися за іншим звичаєм. Так, наприклад, в Індії був поширений звичай двічінароджених, згідно якого діти деяких каст ставали повноправними членами суспільства лише після досягнення певного віку. Для дітей, соціальний стан яких був високим, ця процедура проводилась досить швидко після народження, для інших — значно пізніше⁵. У катакомбному суспільстві, зокрема Північного Причорномор'я, колективні поховання дітей тяжіють до місць поховань знаті⁶. В інших регіонах індивідуальні дитячі могили зустрічаються рідко.

Сказане дає підстави припустити, що в курганах за доби бронзи в степовій смузі ховалася лише частина населення, соціальний статус якої дозволяв або вимагав це робити. Тому в цю частину методики, запропонованої О. М. Гесм, необхідно внести відповідні корективи.

Для встановлення абсолютної чисельності населення О. М. Гей використовує топографічні карти, які певною мірою замінюють відсутні дані суцільних розвідок. Маючи відомості про наявність курганів в окремих районах, автор підраховує, який відсоток курганів позначено на карті й екстраполює це співвідношення на решту досліджуваної території. Розподіл поховань у курганах за археологічними культурами дає змогу підрахувати й загальну кількість вірогідних поховань і на цьому ґрунті обчислити кількість населення новотитарівської та катакомбної культур у Східному Приазов'ї⁷. Ідея методу, що передбачає використання великомасштабних топографічних карт, здається перспективною. Такі карти дозволяють подолати відсутність суцільних археологічних обстежень великих районів. Тому скористаємось цією ідеєю.

Мета статті — встановити приблизну чисельність катакомбного населення Північнопричорноморського соціально-історичного організму, який сформувався та існував під проводом інгульського населення⁸, та визначити його густоту. Полігоном дослідження обрано територію Причорноморської низовини та Криму, де знаходився центр катакомбного етнополітичного утворення⁹. З метою подальшого вдосконалення методу палеодемографічних досліджень з застосуванням топографічних карт необхідно викласти не тільки результати, а й метод та послідовність операцій.

Як зазначалося, О. М. Гей для підрахунку загальної кількості курганів скористався картами масштабом 1:10000. У нашому випадку (п'ять областей України) доцільно взяти менший масштаб. Щоб уникнути поправок на міру розкопаності курганів, слід користуватися картами 60 — початку 70-х рр., складаних до широких меліоративних робіт.

За підрахунками в п'яти регіонах (Кримській АР, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій та Дніпропетровській областях) кількість курганів, позначених на топографічних картах вказаного масштабу, становить 11900 одиниць. Проте, безперечно, на них показано лише частину курганів. Якби у всіх згаданих областях України було проведено суцільні розвідки, а всі існуючі кургани взято на облік, завдання це полегшувалося б. Але цього немає. Автор володіє даними лише по двох областях: у Запорізькій за матеріалами розвідок налічується 5878 курганів; Херсонській — 4457. Розкопані кургани входять до цього числа. У Херсонській обл. збереглося 3232 кургани, Запорізькій — 5404¹⁰.

Здавалося б, знайшовши середній відсоток позначених на картах курганів та екстраполювавши це число на інші три області, отримаємо загальну кількість курганів у регіоні, як це зробив О. М. Гей¹¹. Але треба врахувати такий важливий чинник як тривале розорювання пам'яток. Дані про це уривчасті, а спеціальні дослідження не провадилися. З багаторічних спостережень відомо, що висота курганів, які розорюються, зменшується щорічно на 5—10 см. Тобто метровий курган зникає з поверхні землі за 10, у кращому разі 15—

20 років. Для того, щоб якоюсь мірою заповнити цю лакуну й приблизно оцінити розміри руйнації курганів, треба порівняти дані різночасових розвідок однієї й тієї ж пам'ятки — могильника — або залучити для зіставлення дані аерофотозйомки.

Так, з 129 насипів на о. Хортиця, зафіксованих на початку ХХ ст., на сьогодні лишилось тільки 29¹². На величезному курганному полі з 500 курганів поблизу с. Малокатеринівка на лівому березі Дніпра неподалік від м. Запоріжжя збереглося трохи більше 20. Перевіривши дані аерофотозйомки вздовж правого берега р. Молочна, встановлено, що чітко на поверхні помітно лише 25% курганів, інші ж утворюють плями світлого ґрунту на темнішому тлі оточуючої поверхні¹³. У групі Солохи з 75 насипів височать 23. Цей сумний перелік можна продовжити. У середньому руйнація курганів лише при оранці досягає 70—75%. Тому кількість підрахованих насипів треба збільшити на певну величину. Враховуючи цю поправку, кількість курганів у п'яти регіонах визначимо в межах приблизно 139 тис.

Тепер необхідно встановити, скільки поховань можуть містити ці кургани. У середньому в кожному кургані знаходиться 5—7 поховань. Наприклад, за 5 років (1973—1977 рр.) було розкопано 1189 курганів з 6614 похованнями¹⁴. За період 1983—1988 рр. новобудовними експедиціями Інституту археології НАН України, що працюють на цій території, розкопано 918 курганів з 5298 похованнями. Знаючи вірогідну середню чисельність курганів та середню кількість поховань, можна встановити вірогідну кількість поховань у всіх курганах на досліджуваній території. Вона становитиме приблизно 780 тис.

Знаючи загальну кількість поховань, можна визначити й кількість катакомбних. Для цього скористаємося даними про співвідношення різнокультурних поховань за матеріалами багаторічних експедицій, наприклад, Запорізької¹⁵ та відомостями про діяльність новобудовного відділу Інституту. За цими даними катакомбні поховання становлять 21,5%. Таким чином, загальна кількість катакомбних могил на вказаній території має бути 167700.

За нашими підрахунками¹⁶ в одній катакомбі в середньому поховано 1,22 небіжчики. Тому отримасмо: $167700 \times 1,22 = 204594$, тобто приблизно 204600 померлих. Всі поховання будемо вважати (умовно, звичайно) єдиним катакомбним могильником. Знаючи середній вік життя катакомбного населення — 27,0 років¹⁷ та користуючись формулою, що вживається в демографії¹⁸, можна встановити середню чисельність одночасно проживаючого тут населення:

$$f = \frac{nv}{t} = \frac{204600 \times 27,0}{400} = 13800 \approx 14 \text{ тис. чоловік}$$

(n — загальна кількість похованих; v — середній вік досліджуваного населення; t — час існування могильника, у даному випадку — культури).

Наступне завдання полягає в реконструкції статевовікової структури катакомбного населення. Для цього скористаємося так званими пірамідами смертності. Але статевовіковий розподіл за матеріалами проведених досліджень навряд чи можна взяти для аналізу без певних коректив¹⁹ (рис. 1), тому що вибірка, яку вивчала С. І. Круц, не є випадковою. На її формування впливав такий чинник як збереженість кісток. Тому кістяки дітей та підлітків, які погано зберігаються навіть у катакомбах, разом ледве сягають 8,7%. А ця цифра не може бути достовірною. Бо навіть у сучасних суспільствах дитяча смертність значно вища.

Проте в тій частині розподілу, що стосується дорослих, дані антропологічних досліджень більш об'єктивні. Привертає увагу, що загалом померлих чоловіків вдвічі більше, ніж жінок, а для літніх людей ця пропорція ще більша — 4:1. Окремі дослідники вважають таку картину цілком об'єктивною. На їх думку вона збігається з дійсністю²⁰. Так, О. Є. Кислий, наводячи дані з ямної, катакомбної та зрубної культур, розглядає подвійну перевагу чоловіків як реальне явище. Він пише, що значна кількість жінок помирала від перших пологів у підлітковому віці²¹. Але якщо навіть припустити, що всі підліткові поховання жіночі (що неймовірно), то й тоді наявну диспропорцію

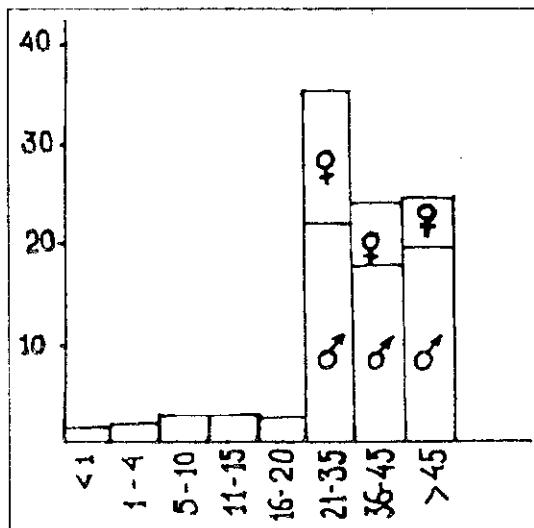

Рис. 1. Гістограма розподілу померлих катакомбної культури за віком та статтю (за С. І. Крупі).

б дати необхідну рівновагу. Тому причина відзначеної диспропорції криється, мабуть, в іншому. Сучасні дані найпримітивніших суспільств дають приблизну рівновагу між статевими групами дорослих (що не заперечує певну перевагу в молодому віці чоловіків, а для літніх людей — жінок). Її порушення призводить, як правило, до катастрофічних наслідків.

Таким чином, думка про об'єктивність переваги чоловіків, посилення на те, що десь в іншому могильнику повинні переважати жінки, не переконлива. Здається, що причина такого співвідношення криється в ідеологічних уявленнях людей доби бронзи. Відомо, що поховальний комплекс формується цілеспрямовано й дослідник отримує лише те, що свідомо залишили сучасники померлого, які здійснювали поховальну церемонію. Обряд, за яким ховали небіжчика, залежав від багатьох чинників: етнічних, соціальних, статевих, вікових, причин смерті тощо. Повноправними членами свого суспільства діти ставали не відразу по народженні, а згодом — через певний час. До цього моменту, який маркувала ініціація, дитячий поховальний звичай міг відрізнятися від загальноприйнятого. Ховати могли на деревах, у воді, в ґрунтових могильниках, спалювати, навіть викидати.

У катакомбному суспільстві, як і у багатьох інших скотарських народів, жінки й діти посідають у соціальній ієрархії загалом скромніше місце, ніж чоловіки²³. Тому припускаємо, що приблизно половина жінок похована не в курганах, а десь в іншому місці. Розвідками 50—70-х рр. встановлено, що в Нижньому Подніпров'ї, а саме в долині Дніпра, існували й ґрунтові могильники²⁴.

За нашими даними²⁵, дорослі становлять 69,4%, а діти лише 22,0% всіх похованих у катакомбах. Ці показники об'єктивні. Щоб з'ясувати, якою мірою вони відбивають демографічну ситуацію в катакомбному суспільстві, порівняємо їх з моделлю, за яку буде правити статевовікова піраміда республіки Зімбабве²⁶. Такими моделями могли б служити багато країн Африки та Азії, де цивілізація залишила майже недоторканими традиційний сільський побут, звичаї, господарство, демографічний розвиток. Названа піраміда характеризує дуже молоду популяцію з великою кількістю дітей (38,7%) (рис. 2). Такі розподіли притаманні країнам світу, що розвиваються (наприклад, Афганістан, Лівія, Судан тощо).

Для того, щоб порівняти з моделлю розподіл катакомбних вікових груп (рис. 3, а), його треба перевести з померлих у статевовікову піраміду одночасно існуючих індивідів. У цьому випадку скористасмося спрощеною формулою, запропонованою О. М. Гесм²⁷. Результати цієї операції подано на рисунку (рис. 4, б).

не буде усунуто тому, що підліткові поховання становлять лише 3,1—5,9% загальної чисельності померлих.

Таку ж картину (подвійна перевага чоловіків) спостерігаємо і для Ківуткалнинського могильника в Прибалтиці, близького за часом катакомбним пам'яткам²². Антропологи пов'язують це явище з тим, що частину жінок за правилами родового суспільства ховали на родових цвинтарях. Тобто частину жінок общини, що залишила могильник, поховано в іншому місці. Але так само жінки родового підрозділу, що залишив Ківуткалнинський могильник, які були видані заміж в інші родові підрозділи, також по смерті мали бути похованими на своєму цвинтарі. Це мало

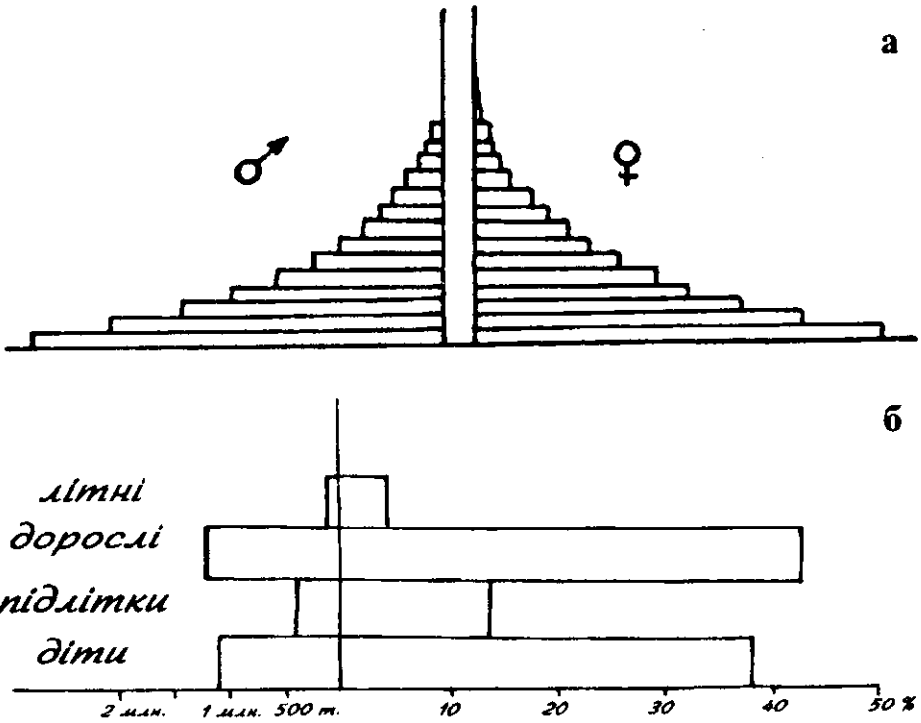

Рис. 2. Статевовікова піраміда населення Зімбабве (за демографічним словником): а) не-адаптована; б) адаптована для порівняння.

Порівняємо розподіл населення Зімбабве та катакомбної спільності. Як бачимо, в частині рисунку, що відбиває розподіл дорослих, гістограми обраної моделі та катакомбного населення збігаються (рис. 4). Проте дітей на гістограмі катакомбної культури значно менше. Спираючись на дані моделі, можна стверджувати, що за традиціями катакомбного поховального обряду поховано лише певну частину дітей. Як ховалися інші померлі діти, поки що невідомо. Можливо, вирішити цю проблему допоможуть у майбутньому широкі розкопки ґрунтових могильників катакомбної спільності.

Тепер обчислимо відповідно до моделі й вірогідну кількість катакомбного населення. Для цього необхідно абсолютну кількість дорослого й літнього одночасно існуючого катакомбного населення привітнати до відсотку, який позначає ці вікові категорії в моделі (47,3%). Тоді решта катакомбного населення повинна становити:

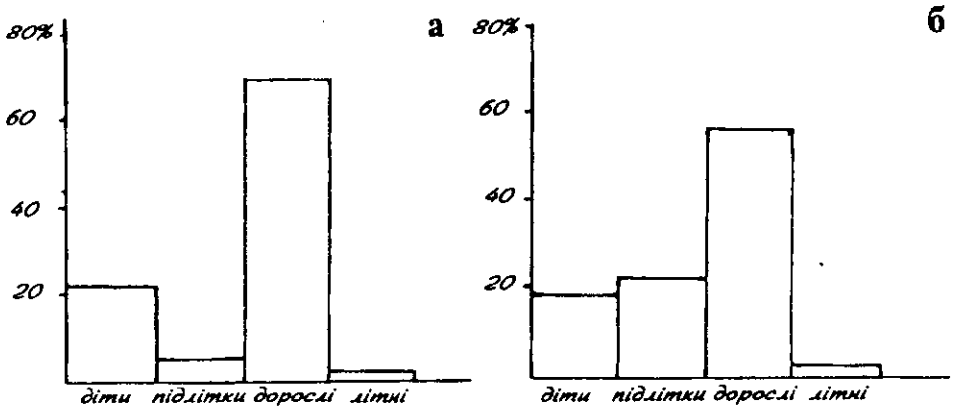

Рис. 3. Гістограма вікового розподілу катакомбного населення: а) померлого; б) одночасно існуючого.

$$n = \frac{11163 \times 100}{47,3} = 23600 \text{ чол.}$$

Як бачимо, загальне число людей значно збільшилось.

На цьому можна було б і закінчити, але відомо, що значна частина ямного населення співіснувала з катакомбним і входила, на нашу думку, до катакомбного Північнопричорноморського етнополітичного угруповання. Тобто необхідно визначити, яка частина ямного населення співіснувала з катакомбним. За згаданою формулою наведеним вище чином можна обчислити загальну кількість одночасно існуючого ямного населення. Приблизно 40% ямних поховань мають ознаки, що вказують на одночасність цих могил з катакомбними: перш за все, це скорчене положення небіжчика на боці, речі катакомбних типів тощо²⁸. Тому можна припустити, що ці 40% співіснують з катакомбним населенням.

40% від загальної кількості населення ямної культури в межах досліджуваної території становить за аналогічними розрахунками приблизно 7 тис. чоловік. Якщо навіть облишити питання про повноту відображення в ямному поховальному обряді померлих даної культури, то й тоді кількість людей, що жили одночасно на цій території в катакомбний час без урахування росту населення, дорівнюватиме приблизно 31 тис. чоловік.

Тепер є можливість підрахувати й чисельність населення в межах усього етносоціального організму Північного Причорномор'я. Крім згаданих, відповідні пам'ятки поширені також на території Кіровоградської, Одеської, Донецької областей України та в Молдові. Підраховавши, який відсоток займають п'ять з перших досліджених областей від площі усього етносоціального організму, легко встановити загальну чисельність населення — 57 тис. чоловік.

Знаючи площу згаданих областей, можна визначити густоту заселеності. Вона становить 1 чол. на 4,64 км². Але це в середньому. Могильники розташовані досить нерівномірно. Можна припустити, що вони відбивають реальну заселеність у катакомбний час. Підрахунки по окремих штучно створених квадратах дають більш диференційовану картину (рис. 5). При аналізі цих даних впадає в очі, перш за все, пряма залежність кількості населення в тій чи іншій місцевості від забезпеченості водою. Так, показник 3—7 чол. на 100 км² масмо для внутрішніх районів Херсонської та Запорізької областей. Майже такий же показник фіксується й для степової частини Криму. Тобто населення дуже нечисленне там, де немає річок чи якихось інших джерел води (рис. 5).

Найвища густота населення фіксується на правому березі Дніпра поблизу м. Запоріжжя (50 чол. на 1 км²), в передгір'ї Криму та Присивашші (49—31 чол. на 1 км²). Районами з густотою населення вище середньої (22,6 чол. на 1 км²) є Орель-Самарське межиріччя, межиріччя Південного Бугу та Інгулу, середня течія р. Молочної. Виявлені райони з підвищеною густотою на-

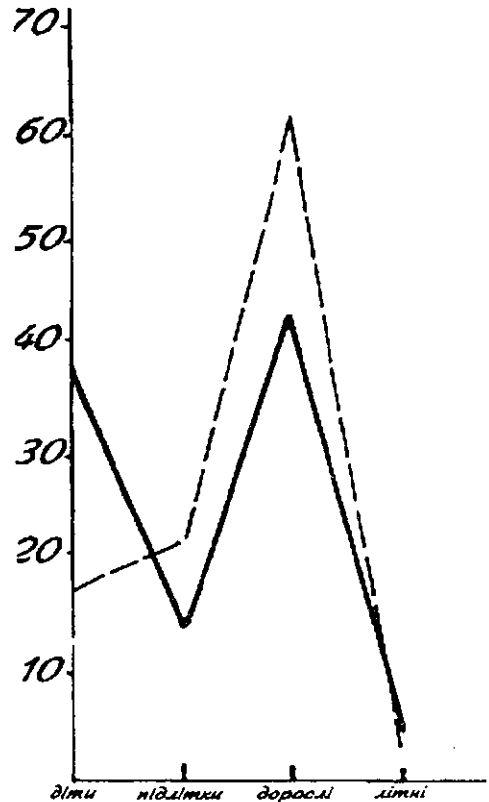

Рис. 4. Порівняння гістограм процентного розподілу за віком населення Зімбабве та катакомбної культури.

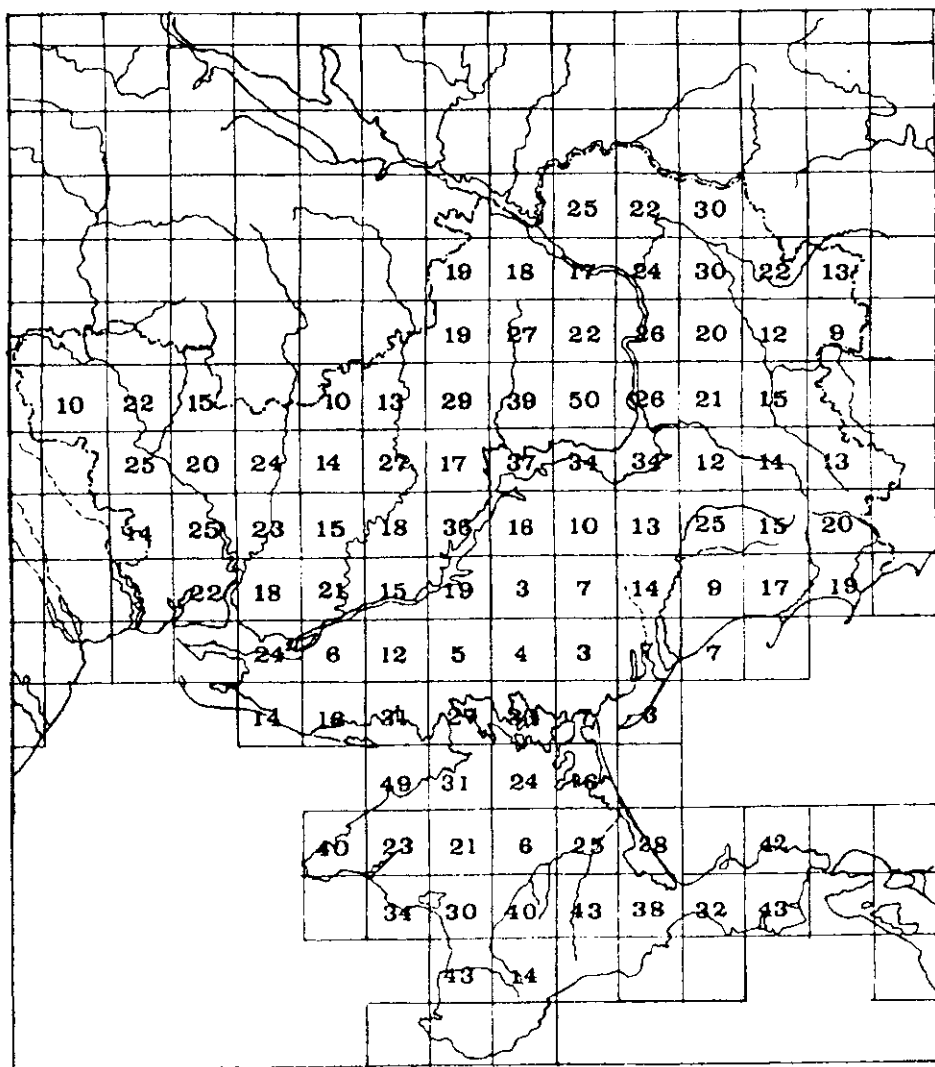

Рис. 5. Густота населення Північнопричорноморського катакомбного етнополітичного об'єднання (чол. на 100 км²).

селення повністю збігаються з районами розташування найбільших могильників знаті, зокрема багатокамерних поховань²⁹.

На матеріалах поширення поховань різних суспільних верств катакомбного населення, географічному розташуванні окремих професійних груп, розміщенню корисних копалин, культових об'єктів, поселень та стоянок нами вже доводилась наявність у Північному Причорномор'ї окремого розвинутого етносоціального організму на чолі з носіями інгульської катакомбної культури³⁰. Центр його визначався в межах Молочної — Нижнього Побужжя, Північного Криму. Як бачимо, дані демографічного аналізу підтверджують цей висновок та конкретизують його. Не суперечить цьому й розташування основних катакомбних поселень. Відоме Михайлівське поселення³¹, Матвіївка-1³², фортеця на о. Мала Хортиця, досліджувана за участю автора, численні короточасні стоянки, виявлені на цій території, свідчать про відносно високу густоту населення в цих районах. Таким чином, наявність у Північному Причорномор'ї в катакомбний час міцного етносоціального організму завдяки визначенню густоти населення доводиться ще одним незалежним методом.

Незважаючи на те, що автор прагнув врахувати якомога більше чинників,

що впливають на визначення чисельності населення, ця робота є лише кроком на шляху демографічного дослідження. Вдосконаленню методики сприяли б детальніші спостереження за розорюванням курганів. Методика могла б бути набагато чутливішою, якби замість середніх показників по всій території, що аналізувалась, брались показники по окремих районах: Криму, Подніпров'ю, Поінгуллю тощо. До речі, як показує схема густоти населення, кордони між такими районами слід проводити по вододілах. Це наблизить шукану картину до минулої реальності.

Наведено лише очевидні напрямки вдосконалення методики. Проте навіть у такому вигляді запропонована система аналізу допомагає вирішити ряд важливих та досі нерозв'язаних питань. Так, для Північнопричорноморського етнополітичного об'єднання вдалося реконструювати загальну чисельність населення. Вірогідність цього показника підтверджують і результати розрахунків Н. О. Гаврилюк, що провела демографічний аналіз, виходячи з екологічних ресурсів згаданої території в скіфський час. Отримано показники максимальної чисельності населення степової Скіфії при різному співвідношенні свійських та диких тварин. Виходячи з мінімального показника (5 одиниць дикої фауни на 1 одиницю свійської), населення Північного Причорномор'я не повинно було складати більше 95 тис. чол.³³ Цей показник не суперечить нашому результату.

Визначення загальної чисельності населення дозволяє отримати показники по окремих верствах населення, професійних групах тощо. З'явилася можливість підрахувати необхідний для всього населення продукт та вийти на деякі показники економічного потенціалу цього суспільства. Наприклад, виходячи з загальної чисельності населення (50—60 тис. чол.), можна встановити кількість воїнів. Поховання зі зброєю становлять 10—12%, тобто чисельність воїнів досягає 5—7 тис. чол. Як було встановлено нами³⁴, в значних битвах брало участь все чоловіче населення (крім підлітків та літніх чоловіків), що становить приблизно 14—17 тис. чол. А це вже неабияка сила. Поховання майстрів різних професій складають до 2%, в абсолютних показниках — це трохи більше тисячі чоловік.

Середні величини вказують на те, що загалом заселеність Північного Причорномор'я була набагато вищою, ніж у мисливських народів, проте нижчою, ніж у землеробів.

Примітки

¹ Бибииков С. Н. Плотность населения и величина охотничьих угодий в палеолите Крыма // СА.— 1971.— № 4; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— М.—Л., 1976; Hassan F. A. Demographic archaeology // Advances in archaeological method and theory.— 1978.— Vol. 1.— P. 49—90; Шмаглий П. М. О социально-демографической реконструкции крупных трипольских поселений // Internationales Simposium über die Lendel-Kultur. Nove Vozokaty 5—9. November 1984.— Nitra—Wien, 1986.— S. 257—269; Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология.— К., 1989; Колесников А. Г. К методу определения относительного прироста населения для сравнительного анализа древних обществ // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.

² Романова Г. П. Демографический анализ палеоантропологических материалов могильника Лебеди-III // Археологические открытия на новостройках.— М., 1986.

³ Гей А. Н. Опыт палеодемографического анализа общества стениных скотоводов эпохи бронзы: по погребальным памятникам Прикубанья // КСИА.— 1990.— Вып. 201.

⁴ Демографический словарь.— М., 1985.— С. 56, 66.

⁵ Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. История Индии.— М., 1985.— С. 170.

⁶ Пустовалов С. Ж. К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: источники, проблемы, исследования.— К., 1991.— С. 27.

⁷ Гей А. Н. Указ. соч.— С. 78, 87.

⁸ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности.— Тез. докл. семинара.— Запорожье, 1990.

⁹ Пустовалов С. Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.

¹⁰ Отрощенко В. В. Исследования Запорожской экспедиции в 1968—1984 гг. // Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации.— Л., 1985.— С. 22, 23.

¹¹ Гей А. Н. Указ. соч.— С. 81, 82.

¹² Козачок Н. Л. Памятники эпохи бронзы на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1991.— Вып. 3.

¹³ Пустовалов С. Ж. Разведки в Приазовье // Археологічні дослідження на Україні в 1990 р.— К., 1991.

¹⁴ Бунятян Е. П., Генинг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. ИПС — информационно-поисковая система по погребальным памятникам.— К., 1989.— С. 5.

¹⁵ Отрощенко В. В. Указ. соч.

¹⁶ Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992.

¹⁷ Круц С. И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. Эпоха бронзы.— К., 1984.

¹⁸ Кузьмина Е. Е. О некоторых вопросах андроновской демографии // Изв. Сибирского отделения АН СССР.— Сер. обществ. наук.— Новосибирск, 1974.— Вып. 2.

¹⁹ Круц С. И. Указ. соч.

²⁰ Романова Г. П. Указ. соч.

²¹ Кислый А. Е. Соотношение численности полов: экономические потребности и традиции // Демографические исследования.— К., 1990.— Вып. 14.— С. 124.

²² Денисова Р. Я., Граудоне А. А., Граверс Р. У. Кивуткальский могильник эпохи бронзы.— Рига, 1985.— С. 140.

²³ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация и половозрастные характеристики «позднекатакомбного» населения Северного Причерноморья // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.

²⁴ Телегін Д. Я., Шмаглей М. М., Шарафутдінова І. М. Археологічні розвідки по берегах Каховського моря в 1957 р. // НА ІА НАН України.— Ф. е. 1957/10а; Бодянский О. В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані або руйнуються водами озера В. І. Леніна та Каховського водосховища // НА ІА НАН України.— Ф. е. 1977/89.

²⁵ Пустовалов С. Ж. Этническая структура...

²⁶ Демографический словарь.— С. 142.

²⁷ Гей А. Н. Указ. соч.— С. 87.

²⁸ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко П. Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // САИ.— К., 1986.— Вып. В 1—3.— С. 55—60.

²⁹ Пустовалов С. Ж. До реконструкції...

³⁰ Там же.

³¹ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення.— К., 1962.

³² Никитин В. И. Матвеевка I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА.— 1989.— № 2.

³³ Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989.— С. 24.

³⁴ Клочко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства.— К., 1992.

С. Ж. Пустовалов

РЕКОНСТРУКЦИЯ ЧИСЛЕННОСТИ КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕНИЯ ПО КУРГАННЫМ ПОГРЕБЕНИЯМ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье автор продолжает разработку комплексной социально-экономической реконструкции катакомбного общества в Северном Причерноморье. Для решения этой проблемы в числе других вопросов большое значение имеет определение общей численности и плотности населения во время существования катакомбной общности.

Автор пересмотрел и усовершенствовал методику демографических исследований, предложенную А. Н. Геом и получил интересные результаты. Так, была опреде-

лена общая численность населения, составлявшая около 60 тыс. человек. Удалось доказать, что значительную часть катакомбного населения хоронили не в курганах. Очень важные данные были получены при определении плотности населения в отдельных регионах, корректирующие данные социального анализа. В статье намечены пути дальнейшего совершенствования методики.

S. J. Pustovalov

RECONSTRUCTION OF THE QUANTITY OF THE CATACOMB POPULATION PROCEEDING FROM BURIAL MOUNDS OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

In the paper the author continues developing the all-round socio-economic reconstruction of the catacomb community in the Northern Black Sea territories. Among the most important items of this problem there is one as to determination of the total quantity and density of population in catacomb community.

The author has revised and improved methods of demographic studies suggested by A. N. Gei and has succeeded in obtaining interesting results: the total quantity of population was about 60.000. The author has also managed to prove that a considerable part of the catacomb population was not buried in mounds. Very important findings which correct data of the social analysis were obtained in the course of determination of the population density. Certain ways of the further improvement of the procedure described are outlined in this paper.

ДО ВИДІЛЕННЯ МОСОЛІВСЬКОГО ГОРИЗОНТУ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ ТА ЛІСОСТЕПУ

А. Д. Пряхін

Мосолівський горизонт пам'яток доби пізньої бронзи займає проміжне місце між синташтинським (новоусманським) горизонтом та пам'ятками валикових культур та збігається з розвиненим етапом зрубної культурно-історичної спільності й алакульської культури.

Серед польових досліджень пам'яток доби бронзи Євразійського степу та лісостепу особливе місце посідають Синташтинські поселення та могильник у Заураллі, розкопки яких здійснено переважно в першій половині 70-х рр. під керівництвом В. Ф. Генінга, а потім у 80-х рр. — під керівництвом Г. Б. Здановича. При вивченні виявлених при розкопках матеріалів виникла потреба виділення певного горизонту старожитностей фіналу середньої — початку пізньої бронзи, хронологічні межі яких В. Ф. Генінг визначив XVI ст. до н. с.¹. Щоправда, різними дослідниками вони не тільки називаються, але й інтерпретуються по-різному². До цього пласта все впевненіше залучаються, хоча б частково, пам'ятки культури багатопружкової кераміки з території України, доно-волзької абашівської та інших культур абашівської культурно-історичної спільності. Зростає кількість для цього горизонту свого роду реперних пам'яток, причому не лише на «східних» територіях, але й на «західних». Насамперед йдеться про відповідний багатопружково-абашівський пласт пам'яток лівобережної України³, Кондрашкинський курган у лісостеповому Подонні⁴, пам'ятки потапівського типу в Поволжі⁵.

Відаючи належне орієнтації при виділенні хронологічних горизонтів на свого роду ключові пам'ятки (які, до речі, виступаючи такими на одному

© А. Д. ПРЯХІН, 1997